

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ШКІЛЬНА ГІГІЄНА» (XVI-XVIII СТОЛІТТЯ)

У статті висвітлюється історія розвитку поняття «шкільна гігієна» у XVI-XVIII столітті, розкривається методика формування гігієнічних навичок у дітей, заснованих на психолого-педагогічних та медико-гігієнічних аспектах виховання того історичного періоду.

Ключові слова: шкільна гігієна, формування гігієнічних навичок.

Уважаємо, що для вивчення та обґрунтування проблеми зародження й розвитку гігієнічних знань доцільно розглянути всю багатоаспектність її становлення та формування в контексті історії педагогічної думки. Аналіз історико-педагогічної, медичної та історичної літератури дає підстави стверджувати, що проблема формування гігієнічних знань супроводжує весь шлях розвитку цивілізації.

Мета роботи – висвітлення та аналіз витоків поняття «шкільна гігієна» у XVI – XVIII столітті в Росії.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

1. Вивчити та проаналізувати історію розвитку поняття «шкільна гігієна» у XVI- XVIII столітті.
2. Розкрити методику формування гігієнічних навичок у дітей, заснованих на психолого-педагогічних та медико-гігієнічних аспектах виховання того історичного періоду.

Зачатки гігієнічних знань існували вже в далекому минулому, у ті часи, коли зароджувалася народна попереджувальна медицини, а спостереження, узагальнені народним досвідом, приймали форму звичаїв, релігійних правил та законів. У працях мислителів того часу порушувалися проблеми гігієни, висвітлювалися питання про фізичний розвиток людини (Конфуцій, Гомер, Плутарх, Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон, Сенека та інші).

Підтримуючи народні традиції, що передавалися з покоління у покоління, розумні висловлювання і поради з виховання здорових дітей знаходимо у збережених зі старих часів рукописах, малюнках, літописах, письмових та усних правилах поведінки. Деякі елементи побутової гігієни, санітарно-культурні норми містилися в перших пам'ятниках руської писемності: «Изборнике Святослава» (XI ст.), «Русской правде» (XI ст.), у книзі Євпраксії «Мази» (XII ст.). Народна мудрість в області попереджувальної медицини увійшла в такі пам'ятники руської педагогіки і гігієни виховання, як «Поучение Владимира Мономаха детям» (XI ст.); пізніше – «Азбуковники» (XVII ст.), «Гражданство обычаев детских» Спіфанія Славинецького (XVII ст.), «Юности честное зерцало, или показание к житейскому обхождению» (1717), «Регламент или устав духовные коллеги» Феофана Прокоповича (1721). У цих документах містяться перші гігієнічні вказівки про розпорядок дня дитини, особистої гігієни, фізичне виховання, харчування і навіть санітарного благоустрою шкіл [5, с.37-51].

Пізніше ідеї здорового способу життя і фізичного розвитку особи систематизуються в працях класиків світової педагогіки (К. А. Гельвецій, Я. А. Коменський, Д. Локк, І. Г. Песталоцці, Ж. Ж. Руссо та ін.).

Велику роль у розв'язанні проблеми валеологічного виховання дітей зіграли дослідження відомих філософів, психологів та педагогів: І. І. Бецкого, Н. І. Новікова, Ф. І. Янковича, Н. Г. Чернишевського, В. Г. Белінського, А. І. Герцена, А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського та ін.

Елементи гігієни були відомі русичам з найвіддаленіших часів. Наші предки ще в глибоку давнину були загартованими, фізично сильними людьми. Народна поезія в билинах, легендах оспівує видатні подвиги стародавніх богатирів, їх силу, завзятість. Стрільба з лука, боротьба, плавання, їзда верхи та інші силові вправи служили загартовуванню молоді, сприяли розвитку їхньої фізичної і моральної сили.

Але відомий і той факт, що дехто з учених у своїх дослідженнях робить висновок про давньоруську школу як про таку, яка не піклувалася про здоров'я своїх вихованців. На наш погляд, це твердження хибне. Вивчаючи першоджерела [2], ми робимо висновок, що у розпорядку давньоруської школи значне місце займали гігієна та гігієнічне виховання, а також «санітарна самодіяльність учнів».

Після молитви учні повинні були уважно і «с почитенієм» поставити книги на місце та прибрати шкільне приміщення. Вони мели підлогу, витирали пил, виносили балію з брудною після умивання водою, приносили чисту воду. Серед учнів велися бесіди щодо правил поведінки під час відпочинку: вихователями постійно наголошувалося про неприпустимість знущань один над одним, бійок та поведінки, що веде до каліцтва. Велика увага зверталася на режим дня [2, с.216].

У 1685 році у рукописній книзі «Гражданство обычаев детских» Епіфаній Славинецький розкриває систему гігієнічного навчання: правила вмивання, миття шиї, очей, волосся, про одяг, поведінку за столом, про сон тощо. Рекомендації Славинецького враховують вік дитини, його особливості, стан здоров'я. Перелік рекомендацій надзвичайно великий. Деякі з них дуже цікаві, наприклад, про попередження травм та нещасних випадків. Так, до заборонених ігор віднесені ігри на воді під час купання [4, с.47]. Це свідчить про рівень гігієнічної культури в Росії XVII століття. Можна зробити висновок, що перші кроки гігієнічного навчання та виховання дітей відносяться до допетровських часів.

У XVII столітті з'явилися азбуковники, де був зібраний навчальний матеріал, правила поведінки учнів у школі, відомості про розклад навчання, режим дня й правила поведінки учнів поза школою. У цих збірниках наведені цінні вказівки про правила особистої гігієни дітей [4, с. 50].

Від учнів вимагали дотримуватися чистоти, робити прибирання кімнат, мити столи, лавки, знімати верхній одяг та шапки у приміщеннях, поводитися чемно. У азбуковниках знаходимо вказівки про опалення шкільних приміщень, постачання води й правил її використання, наводяться поради про правила сидіння за партою [4, с. 49].

Таким чином, у Росії ще у XVI-XVII столітті системно впроваджувалися у практику шкільного життя санітарно-гігієнічні норми, системно проводилися заходи щодо формування гігієнічних навичок учнів.

У XVIII столітті великий темп зростання економіки позначився на житті і здоров'ї громадян. У цей час розвивається фабричне виробництво, організовується регулярна армія і флот, розширюються торгівельні зв'язки з іншими країнами, з'являються нові мануфактури, а це вимагає збільшення кількості робочих рук.

Петро I вів нещадну боротьбу з відсталістю у економіці, побуті, культурі. Нововведення Петра I, що були направлені на створення сильної незалежної держави, не пройшли повз розвитку медицини та гігієни взагалі і шкільної гігієни зокрема. У багатьох документах того часу є положення або навіть цілі розділи про необхідність дотримання санітарно-гігієнічних та культурних навичок. Ці рекомендації були вкрай важливими та мали велике значення для підвищення рівня елементарної санітарної культури привілейованої частини суспільства.

Але важкі побутові умови загальної маси населення міст та сіл, низький рівень культури санітарії та гігієни, інфекційні захворювання, що забирали тисячі дитячих життів, панували на всій території Росії. Менше половини дітей доживали до одного року. Усе вище зазначене ставило перед державою нові задачі щодо охорони здоров'я дітей.

У цей час шкільна гігієні виходить на новий рівень свого розвитку. Петро I висунув як одне з першочергових державних завдань утворення станових та професійних навчальних закладів, які у майбутньому повинні були прийняти на себе статус осередків культури. Гігієнічні заходи та медично-санітарне обслуговування середніх навчальних закладів для дітей дворян, чиновників, купців й служителів церкви з часів Петра I у Росії стають на новий більш високий рівень розвитку.

Медичне обслуговування шкіл існувало й у минулому столітті. Відомо, що при монастирях ще у XVII столітті були лікарі, аптекарі й навіть організовувалися лікарні. Вони обслуговували хворих монахів та лікували хворих учнів, які навчалися у школах та інтернатах при монастирях. Але законодавчим шляхом обов'язкова наявність лікаря при навчальних закладах була впроваджена саме Петром I у 1721р. після опублікування «Духовного регламента» Феофана Прокоповича. Аптека й лікар були поставлені на одному рівні з церквою, що для того часу було прогресивним рішенням. Отже, медичній допомозі при навчальних закладах надавалось велике значення [5, с. 372]. У «Духовном регламенте» приведені й гігієнічні вказівки щодо розташування навчального закладу, які повинні знаходитися за межами міст «не в городе, но в стороне на веселом месте» в тихих місцях. Це повинні бути спеціальні будівлі, розраховані на певну кількість учнів. Поряд з будівлею обов'язково мав знаходитися сад, на території якого відбувалися прогулянки й навчальна праця, що чергувалася з відпочинком. «На всяк день два часа определит на гулянье семинаристом, а именно по обеди и по вечерам, и тогда б не вольно никому учиться и ниже книжки в руках иметь, а гулянье было бы с играми честными и телодвижными летом в саду, а зимою в своей же избе. Ибо сие и здравноу полезно есть, и скуку отгоняет. А еще лучше таковыя избирать, которые с потехою подают полезное некое наставление. Такое, например, есть водное на регулярных судах плавание, геометрические размеры, строение регулярных крепостей и прочая» [5, с. 211].

Крім цього за «Духовним регламентом» було рекомендовано, особливо влітку, проведення екскурсій у поле, ліс, на річку, за місто, до інших великих міст, що сприяло не лише оздоровчій практиці, а й навчальному розвитку вихованців.

Подальший розвиток шкільної гігієни спостерігаємо у другій половині XVIII століття. Велика заслуга у санітарному просвітництві, вирішенні питання охорони здоров'я дітей, боротьбі з дитячими хворобами й високою дитячою смертністю належить М. В. Ломоносову, який став першим, хто цій проблемі надав державного статусу. Серед його висловлювань по вихованню, є багато й гігієнічних: про раціональне харчування, необхідність зміни видів діяльності тощо.

У 1761 р. вчений висунув положення «О размножении и сохранении российского народа». На його думку, «...начало сего полагаю самым главным делом: сохранением и размножением российского народа, в чем состоит могущество и богатство государства...». У цій праці Ломоносов підняв питання гігієни побуту, харчування, особистої гігієни тощо [3, с. 317-319]. Йому ж належить і ідея щодо створення будинку виховання, який був не тільки засобом боротьби з дитячою смертністю, а й готував майстрів та ремісників. М. В. Ломоносов запропонував провести державні заходи, щодо збільшення народжуваності у Росії і на збереження народжених, а саме заборонити шлюби між особами невідповідних років, насильницьке подружжя, заснувати «богадільні і дома» для незаконнонароджених дітей, боротися з забобонами тощо. А відсутність кваліфікованої медичної допомоги розглядав як головну причину високої дитячої смертності. [3, с. 379].

Проблема гігієни дитинства все більш виходить на державний рівень. По ініціативі М.В.Ломоносова й у відповідності з наказом Сенату від 12 січня 1734 р. був організований, а 26 квітня (7 травня) 1755 р. відкритий імператорський московський університет, де починаючи з 1768 року першим російським професором Семеном Герасимовичем Зибеліним на медичному факультеті читалися лекції по дієтетиці. Дієтетикою у ті часи називалася гігієна.

Серед засобів пропаганди медичних та гігієнічних знань на перше місце виходить друк. Починаючи з 1728 року бере початок перше періодичне видання Академії наук «Примечания к Санкт-Петербуржским ведомостям», на сторінках якого з'являються статті на гігієнічні та санітарні теми.

З 1754 року Ломоносовим створюється журнал «Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащих», за 10 років роботи якого вийшло 60 медичних статей серед яких: «О вреде, который происходит от того, когда детей вдруг много принуждают учиться» (1760 р., січень); «Анатомические рассуждения о припадках и болезнях, приключающихся от платья и положения тела» (1757, квітень), де говориться про неправильну позу під час письма та її вплив на здоров'я дитини. [4, с. 51]. Багато російських лікарів XVIII століття піднімали не лише питання занадто високої температури повітря у кімнатах, а й наголошували на необхідності провітрювати кімнати, щоб уникати «спершого», «смадного» повітря. Тому вони наполегливо рекомендували в кімнатах, у яких знаходилися діти, не тільки влітку, а і взимку якнайчастіше відкривати вікна. Н. М. Максимович-Амбодик наголошував, що «полезно впускать воздух в детскую горницу по меньшей мере дважды в день». [5, с. 482-485]. Звичайно, ці вимоги поширювалися й на класні кімнати, у яких навчалися діти.

Велика увага у медичній літературі приділялася й вихованню рухових умінь. Усвідомлюючи, що розвиток рухової діяльності сприяє природному розвитку особистості, гігієністи XVIII століття заохочували дитячі ігри, веселощі і, навіть, пустощі. «Дети могут резвиться, прыгать, веселиться... Здоровье их и возраст сего требует. Сама природа вселяет в неповинных детей сию склонность к игре и забавам [5, с. 490]. На думку гігієністів, саме в активності дитини полягають її майбутнє громадянські цінності.

Проведене дослідження історико-педагогічних, медичних джерел дає можливість зробити висновок, що фізичне виховання, на думку передових діячів XVIII століття, полягало у вихованні витривалості до температурних коливань і фізичних навантажень, а стан здоров'я, як поняття, включало такі якості як сила, швидкість, витривалість.

У працях лікарів та педагогів XVIII століття викладені як загальні, принципові положення, так і конкретні гігієнічні рекомендації. Вченими на сторінках журналів та різних видань обговорювалися питання гігієни навчання дітей. Одним з найбільш розповсюджених питань було питання, з якого віку діти повинні починати навчання. Російські гігієністи, лікарі та педагоги виступали проти занадто раннього початку навчання дітей. Вони підкреслювали, що «напруження, яке перевищує сили і здібності дитини впливає вкрай негативно на їх здоров'я і завдає шкоди їх розумовому розвитку». [5, с. 473]. Уже в той час гігієністи наголошували, що надмірне навантаження шкідливе й призводить до стомлення, навіть, якщо дитина почала навчатися у 6 років. Шкода від надмірного навантаження полягає у тому, що дитина «просиживает ночи, лишая себя нужного движения, и тем расстраивает свое здоровье. Неумеренная прилежность сокращает нашу жизнь либо делает нас, наконец, неспособными приносить пользу и себе и другим людям». [5, с. 481]. Автори педагогічної та медичної літератури приходять до висновку, що чим молодша дитина, тим менше часу вона повинна вчитися. У медичній літературі ми зустрічаємо перші спроби диференційованого підходу до поняття шкільного режиму, стосовно різновікових учнів. Необхідність гармонійного поєднання розумової й фізичної освіти одне з головних питань, що розглядаються у російській гігієнічній літературі того часу. На думку багатьох авторів, фізичний розвиток не повинен страждати заради навчання. Тому організаторам навчального процесу було рекомендовано надавати «несколько часов для гуляния» [5, с. 399] й попереджати шкоду від довготривалого сидіння за партою, чергуючи навчання з рухливими іграми, фізичними вправами, прогулянками на свіжому повітрі тощо.

Наведені матеріали російської літератури XVIII століття доводять, що автори мали передові погляди на питання гігієни навчання та виховання підростаючого покоління, надаючи вірні гігієнічні поради з основних проблем, займаючи передову прогресивну позицію.

У своїй практичній та санітарно-просвітницькій діяльності, на думку М. П. Мультиановського, провідні лікарі другої половини XVIII століття подовжували ідеї М. В. Ломоносова.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Воскресенский Н. А.* Законодательные акты Петра I. Т. 1. / Воскресенский Н. А. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1945. – 164 с.
2. Домострой / изд. подгот. В. В. Колесов, В. В. Рождественская; отв. ред. Л. А. Дмитриев; ред. изд-ва Н. А. Ивановская. – СПб.: Наука, 1994. – 400 с.
3. Летопись жизни и творчества М. В. Ломоносова / АН СССР; Ин-т истории естествознания и техники. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 17– 418.
4. *Советов С. Е.* К истории развития школьной гигиены в России / Советов С. Е. // Санитария и гигиена, 1950. – №1. – С. 47-51.
5. Хрестоматия по истории педагогики: Часть 1: История русской педагогики с древнейших времен до Великой Социалистической Революции / сост. Н. А. Желваков. – Издание 2-е. – Москва; Ленинград: ГУПИ Наркомпроса РСФСР, 1938. – 548 с.

Подано до редакції 22.10.12
